

ІНТЕРТЕКСТУАЛЬНЕ ПРОЧИТАННЯ ПОЕЗІЇ ВАСИЛЯ СТУСА

Г.Б.Райбедюк

(кандидат філологічних наук, доцент, Ізмаїльський державний гуманітарний університет)

Предметом исследования являются литературные источники интертекста Василия Стуса, его типы, идейно-эстетические функции. Основное внимание сосредоточено на выявлении и характеристике генетических связей и типологических аналогий авторского текста с национальной и мировой художественной традициями.

The subject of the scientific research is literary sources of the intertext in Vasiliy Stus' works, its types, moral and aesthetic functions. The focus of attention is concentrated on exposure and description of the genetic connections and typological analogies of the author's text with national and world artistic traditions.

Творчість Василя Стуса становить собою цілісну художню систему, включену в масштабний філософсько-психологічний, естетичний і соціокультурний світовий контекст. Поза освоєнням його параметричних ознак годі говорити про бодай приблизні онтологічні та екзистенційні характеристики доробку поета «в координатах культури й літератури, а не лише традиційного народницько-патріотичного дискурсу» (1, 50). Сучасне прочитання спадщини В.Стуса та її декодування неможливе без урахування феномену інтертекстуальності й орієнтації на широкий діапазон літературних джерел. Симптоматичною в цьому сенсі є властивість його тексту «формувати свій зміст (повністю або частково) засобами посилань на інші тексти» (2, 12). Однак у сьгоднішньому літературознавстві рефлексія з цього приводу перебуває поки що на стадії становлення, незважаючи на те, що різноманітні транстекстуальні реляції є важливими шляхами моделювання поетом художньої картини світу, в якій присутня потужна ерудиція, репрезентована продуктивним літературним інтертекстом. Нерідко вона конкретизується й доповнюється епістолярієм і щоденниковими записами, котрі є неспростовним аргументом його глибокого й систематичного інтересу до національної та світової літератури.

«Потенційний діалог» (М.Бахтін) В.Стуса з «чужими» текстами має широку інтертекстуальну перспективу, структуровану українськими (Г.Сковорода, Т.Шевченко, М.Костомаров, І.Франко, М.Зеров, В.Свідзинський, О.Довженко), російськими (І.Бунін, М.Заболоцький, Б.Пастернак, М.Цветаєва) та світовими (Й.В.Гете, Я.Кавабата, А.Камю, Р.М.Рільке) літературними джерелами. Його вірші оприявнюють естетичний феномен, у якому в певному контексті «луною відгукуються» (У.Еко) попередні тексти. Інтертекстуальні перегуки, починаючи з назв, епіграфів, аж до підтекстових алюзій і типологічних аналогій, відсилають реципієнта до широкої гами соціокультурних кодів, вагомого корпусу текстів, із якими він вступає в діалог, засвідчуючи співвідношення з іншими творчими свідомостями й водночас зберігаючи власну індивідуальність.

Нині вже існує «значна бібліографія як літературознавчих досліджень, так і оригінальних творів Стуса. Невдовзі після його смерті в українському суспільстві відбулася закономірна канонізація та одночасно виникла реакція заперечення такого способу інтерпретації поета» (3, 153). Незважаючи на ґрунтовні розвідки літературознавців материкової України (І.Дзюба, М.Жулинський, Є.Іщенко, В.Моренець, М.Коцюбинська, Е.Соловей, Д.Стус) та еміграції (Б.Бойчук, А.-Г.Горбач, М.Павлишин, Ю.Шерех), фахове студіювання його доробку поки що залишається на рівні висвітлення локальних проблем. Навіть найглибші дослідники «свідомо чи неусвідомлено обмежують себе окремими аспектами Стусового життя, творчості чи міту» (1, 52). До того ж, поета й дотепер, як підкреслює Д.Стус, намагаються «перетягнути на політичний бік, відтісняючи на маргінес його творчість і його духовну складову» (4, 5). У колі нез'ясованих естетичних проблем перебуває сьогодні й літературний інтертекст В.Стуса, означений низкою статей Г.Віват, А.-Г.Горбач, М.Коцюбинської, М.Наєнка, Е.Соловей, Д.Стуса, Ю.Шереха та деяких інших авторів, котрі торкалися цього питання вибірково, зосереджуючись переважно на філософських джерелах інтертекстуального поля художнього тексту поета. Сам же літературний предмет вимагає ґрунтовнішого масштабу дослідження.

Активним центром багатьох віршів В.Стуса стали літературні першотексти інших письменників, з якими він вів творчий діалог упродовж свого життя. Вони засадничо визначили багатовекторність його естетичної парадигми. Мета статті полягає у виявленні й характеристиці спектру питань, пов'язаних із рівнем літературного інтертексту Стусового мегатексту (поезія, проза, епістолярій, спогади). Основне завдання дослідження бачиться у з'ясуванні індивідуальних шляхів і форм актуалізації літературного інтертексту творчістю поета й у виявленні його ідейно-естетичних функцій задля увиразнення мистецького профілю митця.

Для виокремлення характерних для В.Стуса типів транстекстуальних реляцій скористаємось найзагальнішою класифікацією міжтекстових взаємодій, запропонованою французьким дослідником Ж.Женеттом, який у книзі «Палімпсести: Література в другому ступені» подає п'ятичленну класифікацію взаємодій текстів: інтертекст, паратекст, метатекст, гіпертекст, архітекст (5, 208). У творчості поета зустрічаємо всі названі типи інтертексту. «Співприсутність» (Ж.Женетт) «чужих» текстів на рівні активного використання літературного інтертексту виконує різні ідейно-естетичні функції в «новій» художній тканині: «прирощування» власного тексту новим змістом та асоціаціями, розширення ідейно-художньої концепції твору, увиразнення й конкретизація граней світоглядно-естетичної системи, коригування біографічних реалій тощо.

Літературний інтертекст В.Стуса структурований національними та європейськими джерелами. Він репрезентує різноманітні форми «співдіяння» з іншими текстами, що викликають низку мистецьких та інтелектуальних асоціацій, які вибудовують широке поле емоційного сприйняття тексту, а також цілий комплекс інтерпретаційних варіантів.

Активно використовується поетом паратекст (відношення тексту до свого заголовка, післямови, епіграфа). Визначаючи основу формування інтертекстуального поля його тексту, паратекст покликаний привернути увагу реципієнта до того чи того літературного джерела (апелятивна функція). Цей тип інтертексту виявляється експліцитно в різних формах, здебільшого у присвятах («Пам'яті М.Зерова») та назвах віршів («Молодий Гете»; «За читанням Ясунарі Кавабати»). Вказуючи безпосередньо на конкретного адресата, кожен із названих авторів увиразнює внутрішній автопортрет поета, конкретизований міжтекстовим утворенням, що виникло внаслідок перетину творчих біографій адресата й адресанта. Нерідко літературний інтертекст оприявнюється у віршах В.Стуса латентно, «розчиняючись» у метатексті його спадщини. Таким є його шевченківський текст, який становить собою всеохопну й всепроникну суть щодо всіх компонентів естетичної свідомості та художніх творів поета, про що йшлося в дослідженнях А.-Г.Горбач, Ю.Шереха, Е.Соловей та ін.

Особливе місце в інтертекстуальному полі Стусового тексту належить заголовкам віршів. Вони декодують безпосереднє відношення до тексту як системи філософських і культурних горизонтів, морально-етичних пріоритетів та біографічних реалій, означеної конкретними іменами. В цьому випадку назва стає маркером концептуальної сутності твору. Так, назвою раннього вірша «Останній лист Довженка» (1964) В.Стус окреслює своє творче й громадянське кредо, акцентує екзистенцію людини, що проявляється в подоланні силового поля абсурдного світу, «бездержавного гетто», в якому, як згодом писатиме у відкритому листі до І.Дзюби, «поет завжди більший, ніж поет, але, суто по-бродському, менший за одиницю» (6). Є.Сверстюк назвав О.Довженка першим дисидентом у Радянському Союзі: «Для нас важливими були його тексти, які вчили нас говорити, вчили чесно почувати, вчили інакше дивитися на світ [...] Довженко давав свіже повітря, розширював наше бачення [...] Передусім ми шукали в ньому правду. Для нас це була дуже потрібна опора» (7, 12). Для В.Стуса, як і для О.Довженка, надзвичайно багато важив моральний імператив, автономність духу, вірність правді в житті й творчості, збереження людських чеснот (*жив, любив і не набрався скверни...*). Тому й так відверто, без напускної риторики звучать у його вірші апеляції ліричного героя твору до уявного адресата, в яких прочитується нонконформістська позиція, прагнення бути собою:

*Пустіть мене до мене. Поможіть
ввібрати в голодні очі край полинний
і захватить на смерть. Пустіть мене
прозаїки, поети, патріоти* (8, 92).

Е.Соловей слушно зауважує, що в цих рядках наявна «суто лірико-філософська об'єктивація пекуче-особистісного». У гірких реаліях Довженкової біографії вгадується «наболіла туга за «краєм» і непоправність всієї долі» самого В.Стуса (9, 267). Біографічна проекція на текст прочитується й в інших віршах, у заголовки яких уведено літературні імена. Вже у самій назві «Костомаров у Саратові» закладено синтез текстових полів не стільки художнього чи біографічного, скільки світоглядного змісту, з яким контекстуально взаємодіє хроноструктура особистісна, внутрішньо-психологічна. Будучи відторгненим, як свого часу М.Костомаров, від «співмірного» людині способу життя, В.Стус залишався вільним. Емерсонівська «довіра до себе», буття, що покоїться в самому собі – її головне джерело: «Я є ВІЛЬНИЙ! [...] Оточуючий світ не варт того, аби я зрадив себе, зрікся своєї віри, своєї гідності» (10, 113).

Потвердженням близькості В.Стуса до «вищих сфер розуму й душі, глибини самовираження» (М.Коцюбинська) є епіграф до циклу «Костомаров у Саратові», взятий із вірша В.Мисика (*Але що ж робити / Живій душі у цій державі смерті?*), який, подібно до нього, особливо гостро переймався сенсо-життєвою проблематикою, «моделлю» котрої можна визнати «життя у злагоді, у відповідності з собою, із своєю системою цінностей» (9, 261). Тобто йдеться про проблему автентичності буття, що в художній концепції поета визначає основне джерело драматизму, котре вводить його в спільне інтертекстуальне

поле Г.Сковороди, Т.Шевченка, В.Свідзинського. Епіграф як тип міжтекстового тяжіння формує «інтертекстуальний полілог духовної еліти» (А.Ткаченко). Рядки багатьох митців, ним переструктуровані, «перекодовані» (У.Еко), наснажуються їх індивідуальними рефлексіями онтологічного й аксіологічного характеру, входять в інші смислові контексти. Це можна потвердити й рядками вірша І.Франка «Земле, моя всеплодющая мати», взятими за епіграф до твору «Вереснева земля». Спільне для обох митців інтертекстуальне поле формують мотиви «самозречення і безмежної любові до батьківщини» (11, 47), що потверджується численними ремінісценціями (*Земле рідна! Тобі одній / Я волів би служити до скону*). Щодо Франкового тексту В.Стуса, то «інтертекстуальні зв'язки тут проявляються на концептуальному рівні й нейтралізують межу між різними літературними жанрами і видами» (11, 47). Власне інтертекстуальність, що виявляється через коло спільних тем і проблем, образних алюзій, ремінісценцій та ідейних акцентів І.Франка, функціонує в інтертекстуальному полі В.Стуса як «підтекст» (П.Таммі). Він вважав поему «Мойсей» «метафорою свого шляху», про що зізнався синові в листі від 25.04. 1979 р. (1, 97). «Літературність літератури» (Ж.Женетт) із вказівкою на національні джерела декларуються ним шляхом уведення у власний твір конкретних імен, якими він артикулює культурно-семіотичні орієнтири: *Хай прийдуть в гості Леся Українка, / Франко, Шевченко і Сковорода* (12, 15).

Прикметною гранню інтертекстуальності В.Стуса є частотне апелювання до текстів-матриць світової літератури, на яких збудовано не лише окремі одиниці тексту, але й систему творів. При цьому поет свідомо уникає традиції інтенціональної текстової «рекультивації». Інтертекстуальне поле його художньої парадигми не обмежується фіксуванням інокультурних символів (лейтмотивів, алюзій). «Чужий» текст у «новій тканині» (Р.Барт) формує ефект примноження смислів, створюючи своєрідний «палімпсест» (назва однієї зі збірок поета) із притаманним йому багатошаровим, полісемантичним рівнем осягнення й «ословлення» світу, породжує явище симультанності, «розмикання часопростору», органічне поєднання в тексті різноманітних культурних (історичних) парадигм (13, 403).

Відомо, що з позиції інтертекстуальності як такої питання про те, чи свідомими є різного роду текстуально-фактурні збіги, не принципові. Що ж до В.Стуса, то тут якраз варто наголосити, що його зорієнтованість на інші культури була цілком свідомою, а побудова власних текстів із використанням багатого арсеналу інонаціонального художнього матеріалу цілеспрямованою. Вона диктувалася засадами його естетичної системи, що передбачала входження української літератури в європейський духовний простір. В.Стус категорично не приймав «ідеології острова» (Ю.Шерех). Для нього органічним було «усвідомлення свого національного ґрунту і водночас життєвої потреби вписатися гідно у світовий культурний процес без комплексів меншовартості, але й з тверезим гірким осягненням нереалізованості культурного потенціалу нації перед лицем світу» (14, 8).

Про широке інтертекстуальне поле творчості В.Стуса свідчить наявність у ній європейського літературного тексту. Поет неодноразово говорив про незгасний інтерес до європейських поетів, серед яких найчастіше називав Р.М.Рільке та Й.В.Гете (8, 42). У слідчому ізоляторі його «рятувало відчуття контексту й вміння контекстно існувати-творити-дихати в колі обраних. Його найближчі друзі того року – Гельдерлін і Гете, Рільке і Пастернак, ранній Тичина і Шевченко, Свідзинський і Ортега-і-Гассет, Камю і Сартр, Юнг і Платон, і Сковорода...» (1, 254). М.Коцюбинська відзначає, що В.Стуса «вабила, очевидно, «європейськість» поезії Рільке, її високий інтелектуальний потенціал, її синтезуючий щодо різних національних культур характер» (14, 22). Близькість його творчості до австрійського «мага» художнього слова засвідчується багатьма типами інтертексту. Обоє авторів еднають спільні світоглядні, культурно-мистецькі засади, зокрема, пошук станів людини в її «ставанні» (Ю.Шерех), «співпричетність до буття-людини-у-світі», «прагнення пізнати гармонію світу та гармонію власного еґо», «згущена метафорика», що має глибинний підтекст, типові домінуючі міфологеми (наприклад, «самота») тощо (15).

Міжтекстуальні зв'язки поезії В.Стуса та Р.М.Рільке реалізуються й багатьма перекладами, про які переважно говорять як про конгеніальні (тотожні оригіналу). Щоправда, в деяких випадках спостерігаємо в його практиці явище еквілінарності, тобто відсікання неприйнятних для перекладача фрагментів, рядків, окремих висловів. Однак здебільшого авторські версії В.Стуса свідчать про перегук естетичних пріоритетів і спільність духовних інтенцій українського та австрійського поетів. Переклади творів Р.М.Рільке («Дуїнські елегії», «Сонети до Орфея», збірка «Книги Картин») свідчать про «перевираження» (П.Топер) митця й потверджують думку Г.-Г. Гадамера про те, що «справжній поет лише тоді стає перекладачем, коли поезія, обрана ним для перекладу, стає невід'ємною частиною його власного поетичного твору» (16, 148). В.Стус повністю «увійшов у світопочування Рільке» (12, 8). Отже, очевидним є діалог їх естетичних свідомостей.

«Вагомою частиною життя» В.Стуса став Й.В.Гете (12, 10). Кристалізація його ідеалів, філософія життя (*самособоюнаповнення*) задекларована у вірші «Молодий Гете» (*Йди – мужній і сам себе помножуй / у ранній радості і радісній біді*). «Співприсутність» німецького автора відстежуємо й у пізніших поезіях, зокрема, в збірці «Час творчості», яку сучасні дослідники (К.Москалець, Г.Бурлака) вважають

«найкращою, найбільш цілісною» (4, 9). Як зазначає Д.Стус, саме Й.В.Гете в казематних умовах виявився тим чинником, котрий «компенсував відсутність зовнішніх вражень» в'язня, допомігши йому «віднайти новий сенс духовного буття» (12, 10). Ця збірка засвідчує цікавий аспект утверджуваного В.Стусом типу інтертексту, пов'язаного з перекладом. Вона складається з оригінальних поезій і перекладів з Й.В.Гете. Поза збіркою вони є самостійними творами, у збірці ж несуть у собі додаткове навантаження («прирощування» до основного тексту), а в кінцевому підсумку виконують роль важливого будівельного матеріалу для «нової тканини» (Р.Барт) власних віршів, стають їх органічним компонентом.

У книзі «Час творчості», як і в збірці «Камена» М.Зерова, переклади й оригінальні поезії «абсолютно рівноправні, вони однаково генерують цілісність, посідаючи кожен своє місце в розбудові колізійного концентричного сюжету й динамізуючи композиційну доміную, якою є ліричний герой (ліричний суб'єкт) – митець» (17, 84). Й.В.Гете став важливим поштовхом до формування нової мови Стусового тексту, структура ж збірки виражає його філософію буття. Цією «казематною» книгою він творить нову мову, новий текст. Її неповторний колорит виформовує «перетікання» (Д.Стус) оригінальної творчості в переклади і навпаки. Згадка про М.Зерова тут не випадкова. Естетична система лідера київських неокласиків опосередковано дотична до Стусового тексту, як видно із композиції збірки, а найперше – із культурологічних засад естетичної системи. В творчості поета наявні взірці й безпосередньої генетичної співвіднесеності з неокласиком, про що свідчить, скажімо, присвята «Пам'яті М.К.Зерова» («Колеса глухо стукотять...»).

Нерідко назви віршів, що відсилають реципієнта до літературного чи філософського першоджерела, стають алюзивно-фігуральними «провозвісниками» змістового (емоційного) поля тексту. Такий тип паратексту слугує, з одного боку, прийомом духовної інтеграції, а з іншого – важливим аргументом органічного відчуття потреби культурного контексту, чинником акумулювання інтелектуальної атмосфери творчості. З цього погляду вельми цікавим видається вірш «За читанням Ясунарі Кавабати». Тут присутні характерні для відомого японського письменника схильність до психологізму, фіксація підсвідомого, витончена простота. Поезія свідчить про те, що особливості художнього мислення автора значною мірою моделюються естетикою *дзен*:

*Розпросторся, душе моя,
На чотири татамі,
І не кулься од нагая
І не крийся руками* (18, 46).

У художньо-філософському плані поезія В.Стуса є авторською реалізацією міфологеми дороги, духовного шляху, «самотрансценденцією» (В.Франкл). Кінцевою метою «шляху до себе» для нього стає відмежування від світу (*Немає світу. Я існую сам*), відсторонення від афектів, що унеможливають стан самозаглиблення (*Сховатися од долі – не судилося*). У такій позиції прочитується співвіднесеність його світоглядної концепції з ідеями східної філософії, до якої в останні роки життя, як засвідчує епістолярій, він виявляв неабиякий інтерес. Так, у листі до рідних від 04.03.1984 р. поет писав, що даосизм і чань-буддизм дають йому багато «для душі, для душевної рівноваги» (19, 458). Цікаво, що й у його художній творчості останніх років відчутна рецепція буддійської духовності. Численні вірші структуровані опозицією «сансара» (*ампутований світ*) / «нірвана» (*розпросторена душа*). В цитованій поезії маємо класичний взірці літературно-філософського інтертексту. В заголовку твору прочитується виразна проекція ліричного переживання не гносеологічного суб'єкта, а діючої особистості. Інтертекст виявляється й на жанровому рівні вірша, зокрема, у використанні *хоку* (*хайку*) – жанру японської пейзажної лірики, що має розмисловий характер. Такий вид міжтекстового тяжіння літературознавці іменують архітекстом.

Референтне коло учасників «діалогу» В.Стуса через літературний інтертекст широке й різноманітне. Його «співрозмовниками» стають менш відомі автори, як, скажімо, американський письменник Рокуел Кент («Стара долина, сопки давні...»). Ним використовуються як першотекст історико-літературні («За літописом Самовидця») й фольклорні («Ой, і нещаслива / ти, чорнобрива Гаю, чорнобри...») джерела. Індивідуальну стратегію інтертекстуальності поета можна розглядати й у межах його власних творів, тобто йдеться про автоінтертекстуальність як іманентну ознаку стилю.

Отже, рефлексії та уявлення, сигніфіковані різними типами літературного інтертексту, вибудовують «іншу структуру» (Ю.Крістева), «новий» (індивідуальний) текст, плідно репрезентований віршами В.Стуса, які актуалізують взаємспіввіднесення «свого» тексту з «чужими». Попри активне засвоєння різноманітних літературних джерел, поет «має виразне власне обличчя» (20, 130). Він «запозичує у старших лише зовнішню подобу чи схожість, а внутрішньо дає цілковито нову якість» (21, 169). Творчість В.Стуса свідчить, що сила талановитих митців високого естетичного рівня «не в останню чергу визначається саме тим, як багато чужого вони вмюють зробити своїм, якою мірою їхня власна творчість стає підсумком цілком дозрілої і самоусвідомленої багатовікової традиції – підсумком за суттю своєю

надособистісним» (22, 23). Виявлення й характеристика всіх видів контакту з «семіотичною пам'яттю культури» (Ю.Лотман) видається нам перспективною лінією дослідження специфіки індивідуального художнього стилю В.Стуса, одним із важливих шляхів наукового осягнення його творчого доробку як естетичного феномена.

1. Стус Д. Василь Стус: Життя як творчість. – К., 2005.
2. Смирнов И. Порождение интертекста: Элементы интертекстуального анализа с примерами из творчества Б.Пастернака. – СПб., 1996.
3. Квіт С. Основи герменевтики: Навчальний посібник. – К., 2003.
4. «...Народе мій, до тебе я ще верну...»: Ювілейна вчена рада Інституту літератури ім. Т.Г.Шевченка НАН України, присвячена 70-літтю Василя Стуса // Слово і Час. – 2008. – №3.
5. Современное зарубежное литературоведение: Концепции. Школы. Термины. – М., 1999.
6. Бондар-Терещенко І. Непрочитаний Стус // Літературна Україна. – 2009. – 5 березня.
7. Бердиховська Б. Розмова з Євгеном Сверстюком // Українська мова та література. – 2006. – Ч.14-15 (462-463).
8. Стус В. Твори: У 4 т., 6 кн. – Львів, 1994. – Т.1. – Кн. 1.
9. Соловей Е. Українська філософська лірика. – К., 1998.
10. Івашко В. Міф про Василя Стуса як дзеркало шістдесятників // Світовид. – К.; Нью-Йорк, 1994. – Ч.ІІІ (16).
11. Віват Г. Іван Франко і Василь Стус // Дивослово. – 2008. – № 1.
12. Стус В. Твори: У 4 т., 6 кн. – Львів, 1995. – Т.2.
13. Бахтин М. Вопросы литературы и эстетики. – М., 1975.
14. Коцюбинська М. Мої обрії: В 2 т. – К., 2004. – Т.2.
15. Кравченко Л. Феномен майстерності Стуса-перекладача: На матеріалі поезій Р.М.Рільке // Дивослово. – 2008. – № 1.
16. Гадамер Г.-Г. Герменевтика і поетика. – К., 2001.
17. Білик Г. «Камена» Миколи Зерова // Слово і час. – 1999. – № 8.
18. Стус В. Твори: У 4 т., 6 кн. – Львів, 1999. – Т.3. – Кн. 2.
19. Стус В. Твори: У 4 т., 6 кн. – Львів, 1997. – Т.6 (додатковий). – Кн. 1.
20. Шерех Ю. Трунок і трутизна: Про «Палімпсести» Василя Стуса // Шерех Ю. Література. Мистецтво. Ідеології: У 3 т. – Харків, 1998. – Т.2.
21. Наєнко М. Інтим письменницької праці: 3 лекцій про специфіку художньої творчості. – К., 2003.
22. Аверинцев С. Поэтика древнеримской литературы. – М., 1989.